

Ю.М. Маршавін

Методологічні та прикладні засади визначення економічних втрат від професійного дисбалансу на ринку праці України

У статті вперше обґрунтовуються методологічні засади та інструментарій визначення економічних втрат через невідповідність підготовки персоналу у професійно-технічних і вищих навчальних закладах вимогам ринку праці. З огляду на відсутність потрібних статистичних даних запропоновано низку спрощень і припущень, які дають можливість, використовуючи державну та адміністративну статистику України, розрахувати розмір економічних втрат від професійного дисбалансу на ринку праці (за порядком величини).

Ключові слова: ринок праці, професійний дисбаланс, прогнозування, економічні втрати, нераціональні витрати коштів, основні виробничі засоби, чистий внутрішній продукт.

The paper pioneered in justifying methodological principles and tools to assess the economic losses due to non-compliance of requirements of the labour market with training in vocational and higher education institutions. Given the lack of necessary statistical data, a number of simplifications and assumptions have been suggested to make it possible to use public and administrative statistics of Ukraine for calculating the economic losses due to occupational inconsistency in the labor market (in order of magnitude).

Keywords: labour market, occupational imbalance, forecasting, economic losses, wasteful spending, fixed production assets, net domestic product.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

На ринку праці України поряд із великою кількістю безробітних є також значна, хоча й менша, кількість вакантних робочих місць, що свідчить не лише про недовикористання трудового потенціалу, а й про нераціональне використання основних засобів виробництва. Причин такої ситуації багато: низький рівень оплати праці на вакантних робочих місцях, неналежні умови праці, занадто напружений її режим, погана транспортна доступність тощо. Багато робочих місць залишаються вакантними через професійну незбалансованість попиту на робочу силу та її пропозиції, яка веде до значних економічних і соціальних втрат.

Останніми роками роботодавці відчувають великі труднощі при доборі слюсарів, монтажників, токарів, фрезерувальників, електрогазозварювальників, електроремонтників, інженерів-механіків, технологів, фахівців у сфері ІТ-технологій. На зареєстрованому ринку праці середня тривалість заповнення вакансій становить 8 днів, але підбір працівників за окремими професіями і спеціальностями через відсутність потрібних кандидатів триває набагато довше: наладчиків автоматичних ліній, токарів-карусельників, водіїв трамваїв і тролейбусів, кваліфікованих столярів – від одного до двох місяців; малярів-штукатурів, водіїв автобусів, монтажників, складальників електровимірювальних приладів – від двох місяців. До того ж це лише вершина айсберга, його підводна частина набагато більша, оскільки багато випускників, як і роботодавців, не звертаються до державної служби зай-

нятості. Статистика не охоплює також тисячі випускників, які змушені працювати не за набутими спеціальностями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти забезпечення збалансованості попиту на фахівців і їх підготовки навчальними закладами, прогнозування розвитку ринку праці в професійному розрізі, профорієнтації молоді і дорослого населення знайшли відображення в дослідженнях вітчизняних учених-економістів і фахівців у сферах педагогіки та андрагогіки (С. Бандур, Т. Заяць, І. Зюсюн, Л. Лісогор, Н. Ничкало, С. Мельник, В. Радкевич, В. Савченко, В. Скульська та ін.). Однак методологічні та методичні проблеми визначення втрат від професійного дисбалансу на ринку праці, що мають велике теоретичне і практичне значення, залишаються не вирішеними.

Мета статті – на основі розроблених нами методології та інструментарію подати спрощений варіант визначення економічних втрат від професійного дисбалансу на ринку праці, пов'язаних із недовикористанням основних виробничих засобів через відсутність потрібних фахівців.

Виклад основного матеріалу. Економічні втрати через дисбаланс на ринку праці (тобто через невідповідність професій і спеціальностей, що їх здобувають випускники професійно-технічних і вищих навчальних закладів, вакантним робочим місцям) складаються із непрямих втрат, або так званих витрат зворотного зв'язку (втраченої вигоди), і прямих витрат на матеріальне забезпечення та професійне навчання безробітних випускників, які не мають змоги працевлаштуватися.

Непрямі втрати включають недоотримані обсяги чистого внутрішнього продукту (ЧВП) через простоювання робочих місць (які могли б зайняти випускники навчальних закладів) та моральний знос (старіння) основних засобів виробництва за час простою. До цього виду втрат

Маршавін Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ).

© Маршавін Ю.М., 2013

ми відносимо також втрати, що виникають у результаті безробіття випускників навчальних закладів, які могли б працювати, якщо б їх фах відповідав потребам економіки. Ці втрати формуються із податків, що не надійшли до бюджету (як мінімум, з доходу громадян), і внесків, недоотриманих фондами державного соціального страхування.

Виходячи з наведеного, пропонуємо економічні втрати від невикористання певної частини основних засобів виробництва Q_e визначати як суму обсягу ЧВП, що втрачається із зазначеної причини, Q_1 і втрат від морального зносу (старіння) основних засобів виробництва Q_2 . Обсяг ЧВП, який недоотримується через відсутність на ринку праці необхідних фахівців, тобто через невикористання частини основних засобів виробництва, розраховуємо за формулою:

$$Q_1 = \frac{b_t}{f-a} at, \quad (1)$$

де b_t – вартість чистого внутрішнього продукту, що виробляється за один день на задіяних засобах виробництва найманими працівниками;

t – час простою основних засобів виробництва (час наявності вакансій на робочих місцях, які могли б зайняти випускники);

f – загальна вартість основних засобів виробництва на всіх робочих місцях (як задіяних, так і тих, що простоюють);

a – вартість основних засобів виробництва на робочих місцях, що простоюють через відсутність на ринку праці необхідних фахівців.

Розмір непрямих втрат Q_2 внаслідок простою основних засобів виробництва та їх морального зносу (старіння) за час простою t визначимо за формулою:

$$Q_2 = zat, \quad (2)$$

де z – середній коефіцієнт зносу основних засобів виробництва, що простоюють через відсутність працівників відповідного фаху.

Тоді сумарні економічні втрати від невикористання певної частини основних засобів виробництва Q_e слід розраховувати за формулою:

$$Q_e = Q_1 + Q_2,$$

або

$$Q_e = \frac{b_t}{f-a} at + zat = at \left(\frac{b_t}{f-a} + z \right).$$

Загальні економічні втрати, пов'язані з відсутністю професійної збалансованості на ринку праці, становитимуть:

$$Q = Q_1 + Q_2 + Q_3 = at \left(\frac{b_t}{f-a} + z \right) + C_1 + C_2, \quad (3)$$

де Q_3 – прямі економічні витрати, пов'язані з безробіттям;

C_1 – витрати на виплату допомоги по безробіттю випускникам, котрі не змогли знайти роботу через відсутність попиту на їхні спеціальності (професії), набуті у навчальних закладах.

C_2 – витрати на професійне навчання випускників-безробітних, які були направлені на навчання державною службою зайнятості.

Але в практичній площині ці розрахунки здійснити неможливо через відсутність необхідних показників державної статистики. Перш за все, невідома вартість a основних засобів виробництва на робочих місцях, що простоюють через відсутність на ринку праці фахівців за

потрібними професіями і спеціальностями, і середній коефіцієнт їх амортизації z , час простою основних засобів виробництва через професійний дисбаланс на ринку праці t тощо.

Для визначення втрат через недоотримання бюджетами податкових надходжень, а фондами державного соціального страхування – внесків відсутня інформація про розмір зарплати, яку отримують випускники в перший рік своєї трудової діяльності, та їх кількість на повному ринку праці.

Визначенню прямих витрат, пов'язаних із матеріальним забезпеченням безробітних випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів, які не мають змоги працевлаштуватися через невідповідність здобутого ними фаху потребам економіки, та їх професійним навчанням, заважає відсутність даних щодо тривалості періоду безробіття цих осіб і вартості їхнього навчання за направленням державної служби зайнятості.

Враховуючи зміст і особливості державної та адміністративної статистики в Україні, для розрахунку приймається низка спрощень і припущень, що в підсумку дає змогу отримати уявлення щодо "порядку величини", тобто розмірів втрат, які відповідають реальності саме за порядком величини.

Базові припущення, що дають змогу визначити порядок величини розмірів економічних втрат від професійного дисбалансу на ринку праці України:

1. Всі випускники професійно-технічних і вищих навчальних закладів шукають підходящу роботу за наймом і не працевлаштовуються на вакантні робочі місця, які не відповідають їхньому фаху. Припускаємо, що хтось із них не працевлаштовується з інших причин, зокрема, через низьку зарплату або, маючи можливість зайнятися підприємницькою діяльністю у різноманітних її формах, потенціал якої досить значний, не використовує її. Тобто наше припущення полягає в такому: якщо випускник професійно-технічного або вищого навчального закладу не працевлаштувався, він не знайшов роботу за здобутим фахом. З іншого боку, це припущення означає, що частина наявних вакантних робочих місць не зайнята лише через відсутність у випускників потрібного фаху і кількість цих робочих місць (одиниць основних виробничих засобів, що не використовується) дорівнює кількості безробітних випускників.

2. За наявності у випускників необхідного фаху, всі вони мають змогу працевлаштуватися, оскільки кількість вакантних робочих місць, які постійно з'являються, значно перевищує кількість випускників. Насправді: у 2010 р. в Україні було прийнято на роботу 2 722 300 працівників [3, с. 86], отже, така кількість робочих місць якийсь період була вакантною. В той же час професійно-технічні і вищі навчальні заклади (за денною формою навчання) випустили 604,1 тис. чол. (247,3 тис. + 356,8 тис.) [4, с. 444–445], що у 4,5 разу менше річного обсягу працевлаштування за наймом. Наявність можливості працевлаштування для всіх випускників за умови відповідності їхнього фаху потребам економіки також підтверджує статистика щодо зареєстрованого ринку праці. Роботодавці протягом 2010 р. подали в державну службу зайнятості інформацію про наявність 1 175 986 вакансій [3, с. 88, 151],

а в центрах зайнятості перебувало на обліку 92 572 випускники [3, с. 249], отже, на кожного з них припадало 12,7 вільного робочого місця. За наявності у випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів потрібного фаху все це свідчить, з одного боку, про те, що кожен з них має реальну можливість працевлаштуватися, а з другого – про наявність потенціалу щодо зменшення частини основних засобів виробництва, яка простоє через відсутність на ринку праці потрібних фахівців.

3. Вартість і продуктивність обладнання, що простоє, дорівнює відповідним середнім економічним показникам в Україні; усі особи, зайняті економічною діяльністю, виробляють однаковий за вартістю ЧВП.

4. Професійні якості безробітних випускників відповідають середнім показникам працюючих громадян.

5. Питома вага безробітних випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів серед усіх безробітних подібна до питомої ваги молодих людей віком 15–24 роки, зареєстрованих у центрах зайнятості.

Для визначення обсягу ЧВП, що втрачається від недовикористання основних засобів виробництва через відсутність у частини випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів потрібного фаху, спочатку необхідно визначити частку ЧВП¹, що створюється за один день однією особою, яка працює за наймом, b_t [1; 3–5]:

Загальний обсяг ЧВП, млн грн	– 967 231
Кількість зайнятого населення, осіб	– 20 266 000
Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб	– 10 758 000
ЧВП, створений населенням, що працює за наймом, грн	– 513 447 066 000
ЧВП, створений за один день населенням, що працює за наймом, b_t , грн	– 1 406 704 290
ЧВП на одну зайняту особу, грн	– 47 727

Середньорічна кількість випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів серед безробітних на повному ринку праці [1; 3]:

Кількість безробітних віком 15–24 роки, осіб:	
визначена за результатами обстеження економічної активності домогосподарств (за методологією МОП)	– 460 685
які зареєструвалася у державній службі зайнятості	– 310 036
Рівень реєстрації безробітної молоді у службі зайнятості (коефіцієнт реєстрації), %	– 67,3
Кількість випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів, що перебували на обліку в державній службі зайнятості, осіб	– 92 572
Середньорічна кількість безробітних серед випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів, осіб	– 137 551

¹ Тут і далі розрахунки подано за 2010 р. – останній рік, за який є мінімально необхідні статистичні дані.

Для розрахунку вартості основних засобів виробництва A , що простоюють через професійний дисбаланс між попитом і пропозицією на ринку праці, приймемо таке окреме припущення: частка основних засобів виробництва, що простоювала певний час і могла б бути задіяна, якби випускники професійно-технічних і вищих навчальних закладів мали необхідний фах, пропорційна співвідношенню кількості безробітних з числа зазначеної категорії молоді і загальної кількості зайнятих осіб, що працювали за наймом. Справді, якщо за рік в Україні працевлаштувалося 2 722 300 осіб, це означає, що така мінімальна кількість робочих місць певний час простоювала. Але випускники могли зайняти лише 137 551 робоче місце з усіх зазначених, тобто через відсутність у випускників необхідного фаху простоювала саме така кількість робочих місць.

Визначивши співвідношення між кількістю безробітних серед випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів і середньообліковою кількістю штатних працівників, розрахуємо вартість основних засобів виробництва, що простоюють через професійний дисбаланс на ринку праці [1; 3]:

Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб	– 10 758
Середньорічна кількість безробітних серед випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів, осіб	– 137 551
Співвідношення між кількістю безробітних серед випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів і загальною кількістю зайнятого населення, %	– 1,28
Середньорічна вартість основних засобів виробництва в економіці, тис. грн	– 5 276 288 000
Вартість основних засобів виробництва A, що простоюють через професійний дисбаланс на ринку праці, грн	– 67 536 486 400

Для розрахунку середнього коефіцієнта зносу основних засобів виробництва Z приймемо таке окреме припущення: середній щоденний знос основних засобів виробництва не змінювався протягом року. Тоді середній коефіцієнт зносу основних засобів виробництва Z становитиме:

$$z = Z_{\partial} \times 100 : \Phi_n,$$

де Z_{∂} – сума зносу основних засобів виробництва за один день 2010 р.;

Φ_n – вартість основних засобів виробництва на початок року.

Коефіцієнт зносу основних засобів виробництва, що простоюють через відсутність на ринку праці потрібних фахівців [5, с. 87]:

Вартість основних засобів виробництва, грн, на початок року	– 3 903 714 000 000
Знос основних засобів виробництва, грн	– 90 843 900 000
Знос основних засобів виробництва за один день, грн	– 248 887 397

Середній коефіцієнт зносу основних засобів виробництва за один день, % – 0,00 637

Для розрахунку часу простою основних засобів виробництва застосуємо таке окреме припущення: оскільки діяльність центрів зайнятості прискорює процес як працевлаштування зареєстрованих безробітних, так і заповнення зареєстрованих вакансій (це – два боки одного й того ж процесу), то так званий коефіцієнт прискорення однаковий як для працевлаштування, так і для заповнення вакантних робочих місць, тобто тривалість простою основних засобів виробництва у разі подання роботодавцями відповідної інформації в державну службу зайнятості скорочується у такій самій пропорції, що й термін працевлаштування безробітних.

Середня тривалість простою основних засобів виробництва [3, с. 150; 4, с. 359]:

Середня тривалість безробіття, міс., визначеного за результатами:	
реєстрації в державній службі зайнятості	– 6
обстеження домогосподарств (за методологією МОП)	– 7
Коефіцієнт прискорення заповнення вакансій державною службою зайнятості	– 0,14
Середня тривалість, днів:	
укомплектування вакансій, зареєстрованих у державній службі зайнятості	– 8
простою основних засобів виробництва	– 9,1

Показники, визначені в попередніх розрахунках, дають підстави, керуючись формулою (1), розрахувати загальний обсяг ЧВП, що умовно втрачається через недовикористання основних засобів виробництва внаслідок професійного дисбалансу на ринку праці [5, с. 37, 87]:

Вартість основних засобів виробництва a , що простоюють через професійний дисбаланс на ринку праці, грн	– 67 536 486 400
Час простою основних засобів виробництва t , днів	– 9,1
Вартість чистого внутрішнього продукту b_t , отриманого за один день на задіяних засобах виробництва, грн	– 1 406 704 290
Середньорічна вартість основних засобів виробництва на всіх робочих місцях f , млн грн	– 5 276 288
Коефіцієнт зносу основних засобів виробництва z , що простоюють, %/день	– 0,00 033
Обсяг ЧВП, що умовно втрачається через недовикористання основних засобів виробництва Q_1, грн	– 202 812 069

Зробимо перевірку обсягу ЧВП, недоотриманого у 2010 р. через відсутність на ринку праці необхідних фахівців, іншим методом: як ЧВП, що був би вироблений, якби були задіяні основні засоби виробництва, у разі працевлаштування всіх випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів за отриманим фахом.

Обсяг ЧВП, що умовно втрачається за час простою основних засобів виробництва, які могли б бути зайняті випускниками професійно-технічних і вищих навчальних закладів, розраховуємо, визначаючи обсяг чистого внутрішнього продукту, що виробляється за один день на одну зайняту особу.

Обсяг недоотриманого ЧВП через простій основних засобів виробництва у зв'язку з професійним дисбалансом на ринку праці, грн:

Виробництво ЧВП за день, грн	– 2 649 947 945
Кількість зайнятого населення, чол.	– 20 266 600
Виробництво чистого внутрішнього продукту за день на одну зайняту особу, грн	– 131
Час t простою основних засобів виробництва через професійний дисбаланс на ринку праці, днів	– 9,1
Середня кількість робочих місць, не зайнятих через професійний дисбаланс на ринку праці	– 139 847
Обсяг недоотриманого ЧВП через простій основних засобів виробництва у зв'язку з професійним дисбалансом на ринку праці, грн	– 166 711 609

Для визначення втрат ЧВП за час простою основних засобів виробництва розрахуємо втрати від їх морального зносу за формулою (2). *Загальні втрати потенційного обсягу ЧВП за час простою основних засобів виробництва:*

Вартість основних засобів виробництва a , що простоюють через професійний дисбаланс на ринку праці, грн	– 67 536 486 400
Коефіцієнт зносу основних засобів виробництва, що простоюють, z , %/день	– 0,033
Час простою основних засобів виробництва t , днів	– 9,1
Втрати zat від морального зносу основних засобів виробництва, що простоюють, грн	– 39 148 875
Обсяг недоотриманого ЧВП через простій основних засобів виробництва у зв'язку з професійним дисбалансом на ринку праці, грн	– 166 711 609
Загальний обсяг ЧВП, що умовно втрачається через недовикористання основних засобів виробництва, грн	– 205 860 484

Як бачимо, в результаті першого, більш точного, варіанта розрахунків зменшення фактичних показників ЧВП відносно їх потенційного обсягу становить 202 812 069 грн, а за другим варіантом – 205 860 484 грн, що на 3 048 415 грн, або лише на 1,5%, більше. Це підтверджує досить високу точність визначення недоотриманого чистого внутрішнього продукту через невідповідність професій і спеціальностей, що їх здобувають випускники професійно-технічних і вищих навчальних закладів, потребам економіки.

При розрахунку витрат на виплату допомоги по безробіттю випускникам професійно-технічних і вищих навчальних закладів врахуємо таку попередню інформацію: на виплату допомоги по безробіттю 94 117 випускникам, які перебували на обліку в центрах зайнятості, правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття у 2011 р. встановлювало розмір допомоги по безробіттю для осіб, не застрахованих в системі державного соціального страхування на випадок безробіття, у таких розмірах: з 1 січня – 510 грн, з 1 серпня – 544 грн [2]. Отже, середньоденний розмір допомоги у 2011 р. становив 16,97 грн, а середня

тривалість зареєстрованого безробіття – 152 дні [5, с. 368]. Таким чином, витрати на виплату допомоги по безробіттю випускникам професійно-технічних і вищих навчальних закладів у 2011 р. становили:

$$94\ 117\ \text{чол.} \times 16,97\ \text{грн/день} \times 152\ \text{дні} = 242\ 769\ 155\ \text{грн.}$$

При розрахунку витрат на професійне навчання випускників навчальних закладів за направленням державної служби зайнятості у 2011 р. зробимо окреме припущення: вартість профнавчання однієї особи цієї категорії безробітних є такою самою, як середня вартість навчання інших безробітних. Розділивши загальні річні витрати на профнавчання всіх безробітних на кількість осіб, які пройшли навчання в 2011 р. [2], отримаємо:

$$550\ 709\ 000\ \text{грн} : 215\ 600\ \text{чол.} = 2\ 554,3\ \text{грн.}$$

У 2011 р. за направленням центрів зайнятості навчалися 7 564 випускники професійно-технічних і вищих навчальних закладів [2]. Звідси, відповідні витрати становили:

$$2\ 554,3\ \text{грн} \times 7\ 564\ \text{чол.} = 19\ 320\ 725\ \text{грн.}$$

Для розрахунку неотриманих податкових надходжень від безробітних випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів зробимо окреме припущення: розмір заробітної плати, яку могли б отримувати зазначені молоді люди, дорівнює середньомісячному розміру заробітної плати в Україні в 2011 р. (2 633 грн) [5, с. 390].

Із недоотриманих бюджетами податкових надходжень різних видів податків визначимо лише не отримані надходження від податку з доходу громадян (15% від заробітної плати особи):

$$94\ 117\ \text{чол.} \times 5\ \text{міс.} \times 2633\ \text{грн} \times 0,15 = 185\ 857\ 546\ \text{грн.}$$

Отже, як свідчать результати розрахунків, економічні витрати і втрати через професійний дисбаланс на ринку праці становили:

- недоотриманий ЧВП у 2010 р. – майже 203 млн грн;
- недоотримані податкові надходження у 2011 р. – майже 186 млн грн;
- внески, недоотримані фондами державного соціального страхування України у 2011 р., – 520 млн грн, у тому числі Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття – понад 27,3 млн грн.

До того ж Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття витратив у 2011 р. майже 245 млн грн на матеріальне забезпечення безробітних з числа випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів та їх професійне навчання.

Висновки. Запропонована автором методологія та інструментарій спрощеної версії визначення економічних втрат, спричинених професійним дисбалансом на ринку праці і зумовлених недовикористанням основних виробничих засобів через відсутність на ринку праці потрібних фахівців, дає змогу отримати уявлення щодо розмірів втрат, які відповідають реальності за порядком величини. Причому перевірка коректності отриманих даних щодо

головного компонента економічних втрат – ЧВП, який умовно втрачається за час простою основних засобів виробництва через професійний дисбаланс на ринку праці, показала досить високу коректність розрахунків (різниця становила 1,5%). Також зауважимо, що наведені дані розраховані за мінімальними показниками. Справжні втрати і витрати у зв'язку з професійним дисбалансом на ринку праці через відсутність, з одного боку, необхідних фахівців, а з другого – через безробіття частини випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів, є значнішими. Статистика, зокрема, не охоплює випускників, що змушені працевлаштовуватися за кордоном, а отже, витрати бюджетних коштів на їх навчання у вищих і професійно-технічних навчальних закладах.

Професійний дисбаланс на ринку праці, крім значних економічних збитків, спричиняє й моральні втрати – розчарування молодих людей, що виявилися не потрібними своїй державі, а також підприємців, які, незважаючи на наявність тисяч безробітних і розгалуженої мережі державних навчальних закладів, що утримуються за рахунок податків (у тому числі сплачених цими підприємцями), не можуть підібрати необхідних працівників.

Список використаних джерел

1. *Економічна активність населення України 2011* : стат. зб. / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – 207 с.
2. *Про затвердження звітів про діяльність виконавчої дирекції Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття за 2011 рік та виконання бюджету Фонду* : Постанова правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття від 22.03.2012 №6 // Протокол правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття від 22.03.2012 № 4. – Поточний архів ДЦЗ.
3. *Ринок праці України у 2010 році* : аналіт.-стат. зб. – К. : ДЦЗ Мінсоцполітики України, 2011. – 303 с.
4. *Статистичний щорічник України за 2010 рік*. – К. : Агентство Трейд, 2011. – 559 с.
5. *Статистичний щорічник України за 2011 рік*. – К. : Агентство Трейд, 2012. – 558 с.
6. *Праця в Україні у 2011 році* : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2012. – 344 с.

Стаття надійшла 22.05.2013